

शोध-ऋतु

Shodh-Rityu तिमाही शोध-पत्रिका
PEER Reviewed & Refereed JOURNAL

ISSUE-25

VOLUME-2

IMPACT FACTOR - SJIF-6.586,

IIFS-4.125,

ISSN-2454-6283 जुलाई-सितंबर, 2021

AN INTERNATIONAL MULTI-DISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

शुक्रवार 30 जुलाई, 2021

सम्पादक

डॉ.सुनील जाधव, नांदेड

9405384672

तकनीकी सम्पादक

अनिल जाधव, मुंबई

पत्राचार हेतु पता-

महाराणा प्रताप हाउसिंग सोसाइटी, हनुमान गढ़ कमान के सामने, नांदेड-431605

PRINCIPAL
T.S.S.'s. Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Desale Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

अनुक्रमिका

01. "भारतीय संस्कृति एवं मध्यमवर्गीय समाज में वृद्धावस्था का पीड़ा बोध और बीच की रेत : डा0 विश्वनाथ प्रसाद" -रूबी सिंह.....	5
02. लोकजीवनाचे तत्वज्ञान व आशयसंपन्न म्हणी-प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील.....	8
03. अस्मिता, अस्तित्व और अधिकार के लिए संघर्षरत भारत का मजदूर वर्ग और केदारनाथ अग्रवाल की कविताएँ-पवन कुमार रावत.....	11
04. संत रविदास जी के काव्य में मानवतावाद-काना राम.....	14
05. रामचन्द्रिका में भारतीय संस्कृति के विविध आयाम-डॉ. प्रेम प्रकाश शर्मा.....	17
06. लोक गीतों में उराँव लोक गीत का प्रयोजन-बीना कुमारी उराँव.....	19
07. पत्रकारिता के विविध रूप एवं हिन्दी भाषा का स्वरूप-डॉ. मुकेश भार्गव.....	21
08. गुरदयाल सिंह एवं फणीश्वरनाथ रेणु के उपन्यासों में रिश्त एक अध्यय-सुनीता देवी ¹ डॉ. हरदीप सिंह ²	23
09. समर शेष है : एक निम्न-वर्ग की यतीम की गाथा-रूपधर गोमांगो.....	26
10. ऑनलाईन शिक्षा : प्राथमिक शिक्षा के संदर्भ में अध्ययन-डॉ. अश्वनी ¹ , डॉ. अजीत कुमार बोहत ²	29
11. हासोन्मुखी लोकतान्त्रिक मूल्य एवं राग दरबारी-डॉ. संजय कुमार सिंह.....	33
12. 'किन्नर' जीवन का यथार्थ-डॉ. नरेश कुमार.....	35
13. आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर तथा परनिर्भर मुस्लिम महिलाओं की स्थिति का तुलनात्मक अध्ययन-डॉ. यतीन्द्र सिंह.....	38
14. मीडिया की भाषा और माध्यम-डॉ. विजयसिंह ठाकुर.....	42
15. अण्णामाऊ साठे: मराठीतील बहुपेडी लेखक-प्रा. सखाराम भालके.....	43
16. 'छिन्नमस्ता' उपन्यास में नारी सशक्तिकरण-डॉ. राजीव कुमार.....	46
17. कबीर की धर्मसाधना : डा0 रामचन्द्र तिवारी-ऋतुराज यादव ¹ , डा0 राजेश कुमार तिवारी ²	48
18. भारतीय किसान संघर्ष जारी है-डा. देविदास गोपलराव बोर्डे.....	50
19. मालती जोशी के कथा साहित्य में दहेज उत्पीड़न की समस्या-नीरज, शोधार्थी.....	52
20. नैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में राजनीतिक समस्याएँ-डॉ. अर्चना चंद्रकांतराव पत्की.....	55
21. Cultural Optimism of Indian Society-Dr. Santosh Shukla.....	57
22. 'आवाँ' उपन्यास में स्त्री विमर्श-डॉ. पी. के. प्रतिभा.....	58
23. सूर्यबाला के कथा साहित्य में सांस्कृतिक परिदृश्य-सीमा देवी.....	60
24. उपन्यास विधा-डॉ. शिंदे अनुराधा, देगलूर.....	63
25. कलात्मक अभिव्यक्ति हेतु विभिन्न कलाओं की अन्तः प्रेरणा : जगन्नाथ मुरलीधर अहिवासी के विशेष संदर्भ में-डॉ. वर्षा सिंह.....	64
26. माध्यमिक शासकीय विद्यालयों के शिक्षक-शिक्षिकाओं की कार्य संतुष्टि का तुलनात्मक अध्ययन-डॉ. दीप्ति सक्सेना.....	66
27. 'रुको रुको रामराज आ रहा है' में बहिष्कृतों के जीवन का यथार्थ-डॉ. मिलिंद बनकर.....	70
28. साहित्य एवं पर्यावरण-डा0 सविता.....	72

हो। डॉ० विश्वनाथ प्रसाद के समकालीन वृद्ध विमर्श के अनेक उपन्यास लिखे जा रहे थे जिनमें कुछ प्रमुख उपन्यास वृद्धों की पीड़ा बोध एवं उनकी जीवन शैली को आधार बनाकर लखे गये उनमें से 'मस्तराम कपूर का उपन्यास 'विषय' (1997), पंकज विष्ट का उपन्यास- "उस चिड़ियाँ का नाम" (2005), काशीनाथ सिंह का उपन्यास-रेहन पर रघु (2006), चित्रा मुद्गल का उपन्यास- 'गिलीगडू' (2010), हृदयेश का उपन्यास- 'चार दरवेश' (2011), अज्ञेय जी का उपन्यास- 'अपने-अपने अजनबी' कृष्णा सोबती का उपन्यास- 'समय-सरगम' तथा ममता कालिया का उपन्यास- 'दौड़' आदि। इन सभी उपन्यासों में वृद्ध विमर्श को बखूबी देखा जा सकता है, जो वृद्ध जीवन की मार्मिक स्थितियों का वर्णन करते हैं। वृद्ध जीवन को लेकर डॉ० विश्वनाथ प्रसाद जी इस उपन्यास में लिखते हैं- 'बूढ़ा शब्द तिरस्कार' से लबालब भरा था। जो काम करने में असमर्थ हो, पराश्रित हो, घन रहते हुये भी उसके भोग की शक्ति न हो, किसी समाज में भी बैठने के लायक भी न हो। जिसके लड़के तक धकेल कर बाहर कर दे- वह है बूढ़ा।'

सारांश-भारतीय संस्कृति में मध्यमवर्गीय समाज अपने कर्तव्यों का निर्वहन करना चाहता है किन्तु परिस्थितियाँ उसे विवश करती है कि वह अपने कर्तव्यों का पालन ठीक ढंग से नहीं कर पा रहा है। मध्यमवर्गीय समाज में वृद्धावस्था का पीड़ा बोध समुचित व्यवस्था न होने पाने के कारण अत्यधिक बढ़ता जा रहा है। वृद्ध विमर्श वर्तमान की आवश्यकता है क्योंकि वृद्धों को आज-बोझ माना जाता है। संयुक्त परिवार से एकाकी परिवार बढ़ने के कारण वृद्धावस्था में पीड़ा अत्यधिक बढ़ी है साथ ही वृद्धों ने अपनी संस्कृति को अपना कर्म माना है। आज हमें अपने वृद्धों से अपने संस्कारों को सीखना है आने वाली पीढ़ियों को संस्कारित करते हुये चलना है। भारत की संस्कृति बहुत ही प्राचीन है जिसमें अनेक आने वाली पीढ़ियाँ भी अपना योगदान देगी, इसी योगदान को अपने घर के बुजुर्गों से सीखना है उनका आदर करना ही पीढ़ीगत संस्कार होंगे जो हमें आगे बढ़ने की राह दिखाएंगे।

संदर्भ सूची-1. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ०सं०5। 2. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ०सं०11। 3. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ०सं०69। 4. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ०सं०146। 5. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-बीच की रेत (2005), गंगा प्रकाशन, दिल्ली, पृ०सं०150। 6. भारतीय संस्कृति की रूपरेखा-(2018) बाबू गुलाब राय, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली। 7. भारतीय संस्कृति (2017) जीतेश नागोरी/कान्ता नागोरी, साहिल प्रकाशन, जयपुर। 8. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-सौन्दर्य और सौन्दर्यानुभूति (1998), अनामिका प्रकाशन, इलाहाबाद। 9. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-चौरे का दीया (2000), वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली। 10. डॉ० विश्वनाथ प्रसाद-ज्योति का काल मुकुट (2016), मीरा पब्लिकेशन, इलाहाबाद।

02. लोकजीवनाचे तत्वज्ञान व आशयसंपन्न म्हणी

-प्रा. डॉ. वसुमती पी. पाटील

मराठी विभाग प्रमुख,

व्ही. यु. पाटील कला व कौ. डॉ. बी. एस. देसले विज्ञान
महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे, महाराष्ट्र

मानवाचे सर्व दैनंदिन व्यवहार भाषा या माध्यमातून पार पाडले जातात. अर्थात विचारभावना यांचा विनिमय प्रभावीपणे होत असतो. भाषा ही व्यक्तीच्या अनुभव विश्वाशी आंतरिक धाग्याने विणलेली असते. लोकजीवनातील अनुभवे आणि त्याची अभिव्यक्ती, तसेच प्रयोजनयांचे भाषेमध्ये प्रकटीकरण झाल्यामुळे त्याचे जिवंत-प्रभावी असे प्रतिबिंब लोकसाहित्यामध्ये उमटलेले दिसते. लोकसमुहाच्या जीवन संदर्भांसह, परंपरेने आविष्कृत होणारा शाल्द आविष्कार लोकसाहित्यात समाविष्ट आहे.

लोकजीवनामध्ये सातत्याने प्रवाही असणाऱ्या म्हणी प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत. म्हणींचे एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित होणे यामुळे त्या-त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, लोकमानसाच्या विविध अवस्था, छट्ट याविषयी माहिती मिळते. लोकसाहित्यातील 'म्हणी' हा मौखिक वाङ्मय प्रकार लोकजीवनामध्ये लोकप्रिय आहे. 'म्हण' हा शब्द संस्कृत भण' धातूपासून अपभ्रंश होऊन बनलेला आहे. अर्थात जे म्हणण्यात येते ती म्हण. अनेक अभ्यासकांनी म्हणींच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. वि. वा. भिडे लिहितात की,

'ज्यात काही अनुभव, उपदेश, माहिती, सार्वकालिक सत्य किंवा ज्ञान गोविलेले आहे, ते अल्प शब्दात्मक आहे. त्यात काही चटकदारपणा आहे आणि लोक संभाषणात जे वारंवारयोजतात असे वचन किंवा वाक्य म्हणजे म्हण होय.'

अर्थात अनुभवातून आलेले परंतु अधिक तपशील, पाल्हाळ न मांडता कमी शब्दात दिलेले शहाणपण की जे लोकजीवनातील सत्यता आहे. पुढील पिढीला नकळतपणे त्यातील अनुभवसिद्ध संस्कारांचे सिंचन होत असते. म्हणींचा लोकांकडून सहज स्वीकार केला जातो. मोजक्या शब्दातील व्यापक आशय संपन्न म्हणी व्यवहारनीतीची शिकवण देतात त्या अनुषंगाने दुर्गा भागवत म्हणतात त्याप्रमाणे

'म्हण म्हणजे कुठले तरी अंगदी खाजगी, वैयक्तिक असे सत्य अगदी सूत्ररूपात आणि ठासून सांगणारे वचन. हे वचन सूत्र स्वरूप असल्याने ते अगदी लहान क्षेत्रातून निघून अधिक व्यापक क्षेत्राला लागू पडणारे असते हे सर्वसामान्य सत्य कधी

साहित्यिक शैलीत तर कधी केवळ वस्तुस्थिती निदर्शक असे वर्णनात्मक असते.²

लोकजीवनातील सत्य या म्हणीमधून व्यक्त होत असते त्यांची मांडणी सूत्ररूपात-अल्पशब्दात झालेली असते परंतु आशय अर्थ मात्र व्यापक स्वरूपाचा असतो.

लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेल्या म्हणीमधून जीवनाचा सार-तत्त्वज्ञान डोकावते. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवनाची कला होय. सुखी समाधानी, सद्द्वर्तनी, निष्ठावंत, विचार-आचारांचे अधिष्ठान असलेले प्रभावी साधन म्हणून तत्त्वज्ञान जीवनाचा अर्थ, जीवनाचे प्रयोजन, प्रेरणा देण्यास सहाय्यभूत होत असते. डॉ. प्रभाकर मांड म्हणतात त्याप्रमाणे,

म्हणीत जीवनाचे तत्त्वज्ञान साठवलेले असते. म्हणीतून जीवन व्यवहाराचे तत्त्वज्ञान, जीवनातील सत्य अत्यंत संक्षेपात, स्फटिकाच्या स्वरूपात प्रकट झालेले आहे. एकूणच समाजाच्या समृद्ध अनुभवातून प्राप्त झालेल्या शहाणपणाचे सार आहे.³

लोकजीवन दर्शनात म्हणींचे महत्त्व त्यांच्यातील आशय संपन्नतेमुळे स्पष्ट होते. म्हणींमध्ये आशयसंपन्नता ही म्हणींचे विषय, भाषा, समाज, संस्कृती यांमुळे आलेली असते. त्यानुसार मानवी जीवन विषयक चिंतन त्यामधून व्यक्त होतांना दिसते. तसेच त्या चिंतनासाठी त्या-त्या समाजातील नैतिक मूल्य, उत्तम आचरण, वैचारिक अधिष्ठान, सुख-दुःख, अनुभव-शहाणपण याबाबतीत सूक्ष्म निरीक्षण केले जाते. म्हणींमधील आशय हा एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीला जीवनधारणा संदर्भात बोध देणारा असतो. लोकमानस निर्मित म्हणी मनाला थेट निडतात. म्हणी या चटकदार, रंजक किंवा चमत्कृतीपूर्ण पध्दतीने समाजमनाला आविष्कृत करीत असतात त्यामुळे त्या सहजमान्य किंवा बहुजन मान्यता पावलेल्या असतात. म्हणी जीवनमार्गातील आव्हानांना पेलण्याकरिता नैतिक बळ देण्यास आधारभूत ठरतात.

आज माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात वादरत असतांना केवळ 'गती' हे एकच ध्येय मानवासमोर आहे. धकाधकीच्या युगात ध्येय साध्य करतांना माणूस माणसापासून दुरावत चालला आहे. अशा वेळी जीवन विषयक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी कसे व्यवहार-आचरण असावे या विषयीचे शहाणपण म्हणींमधून मिळते. त्या संदर्भात 'अपौरुषेय वाङ्मय' या ग्रंथात कमलाबाई देशपांडे लिहितात की,

'थोड्या जागेत जितका अर्थ सामावेल तितका सामावून घेणे व मुरलेल्या लोणच्याप्रमाणे मुरलेले अनुभवाचे शहाणपण

लोकांना सांगणे हे म्हणींचे काम. येथे 'शहाणपण' अभिप्रेत असते मनोरंजन नव्हे.⁴

म्हणींमधील शहाणपण हे अनुभवांच्या समृद्धतेमुळे निर्माण झालेले असते हे नाकारता येणार नाही. आज मात्र मानवाच्या प्रगतीचा आलेख उंचावत असतांना सामाजिक व पर्यायाने सांस्कृतिक ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी मौखिक परंपरेने चालत आलेले लोकसाहित्य मार्गदर्शक ठरते. मग ते लोककथा, लोकगीत, लोकनाट्य, म्हणी-वाकप्रचार-उखाणे असो. कारण मानवाच्या परिवर्तनीय शैलीमुळे मानसिक जाणीव आणि मूल्यविचार यांच्यामधील अंतर कमी झालेले आहे. लोकजीवनात एक आचारसंहिता असते. ज्या अनुषंगाने आशयघन म्हणींचा विचार केल्यास म्हणींच्या वर्गीकरणाचा मुद्दा स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. देव-देवतांवर नैतिक गोष्टींवर, व्यवहार ज्ञान, वृत्ती-प्रवृत्तींवर आधारित अशा वेगवेगळ्या म्हणी आढळतात. किमान असे ही दिसते की आशयानुसार, विषयानुसार म्हणींचे वर्गीकरण केले जाऊ शकते. या संदर्भात डॉ. शरद व्यवहारे यांचे मत

'म्हणींची व्याप्ती व्यापक असल्यामुळे आणि संपूर्ण जीवनाला ती व्याप्त असल्यामुळे म्हणीत विविधता दिसते. तसे तर एक म्हण दुसऱ्या म्हणीसारखी नसते. अर्थाच्या दृष्टीने ती स्वयंपूर्ण असते. असे म्हणता येईल.⁵

म्हणींचा आशय-विषय आणि भावार्थ समजल्याशिवाय म्हणींचे वर्गीकरण लक्षात येत नाही. म्हणींच्या माध्यमातून नीतितत्वाचे धडे दिले जातात. त्यामुळे समाजाची आचारसंहिता पाळली जाते. आचरण, व्यवहार याविषयी मार्गदर्शन मिळते. जसे की 'कर नाही त्याला डर कशाला', 'टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण येत नाही', 'देव तारी त्याला कोण मारी' यामधून जीवनातील संघर्ष, पेच प्रसंगातून बाहेर पडल्याशिवाय यशाला मार्ग सापडत नाही. व्यवहारात चुकीचा मार्ग अवलंब केला नसेल तर भीती कसलीच नसते. लोकजीवनातील धार्मिक, सामाजिक, आचारसंहिता जोपासण्यासाठी अशा आशयसंपन्न म्हणी मार्गदर्शक ठरतात.

बदलत्या काळानुसार चंगळवाद, नवीन मूल्य, जुनी मूल्ये यांची सरमिसळ, मानवी स्वभाव-संवेदना यांची सरमिसळ व होणारा हास यामुळे देखील आज अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. सामाजिक संस्थांमधील स्थैर्य ढासळतांना दिसते आहे. जसे की विवाह, कुटुंब इ. आज नात्या-नात्यांमधील दुरावा कुटुंबसंस्थेत दिसून येणारा समायोजनाचा अभाव यासाठी मानवी स्वभावातील गुण-अवगुण यांवर आधारित म्हणी देखील पथदर्शक ठरू शकतात. जसे की, 'नात्याशी जशी जवळीक, तशी आदराची कोवळीक',

‘लेकी बोले सुने लागे’, ‘अति तेथे माती’, ‘गरज सरो वैद्य मरो’ इ. अशा प्रकारे अनुभव सिध्द म्हणींमधून मानवास व्यवहारनीतीची शिकवण मिळते. त्या अनुषंगाने म्हणीतील आशय संपन्नता बाबतीत प्रतिमा इंगोले यांचे विचार की,

‘अरसल ग्रामीण माणूस हा दहा वाक्यामागे एक म्हण वापरतो आणि या एका म्हणीतून दहा वाक्यांचा आशय तो व्यक्त करतो. एकाच शब्दबंधातून अनेक पदरी आशय व्यक्त करण्याची किमया ह्या म्हणींच्या द्वारा साधली जाते.’⁶

एकूणच सूचना, सहानुभूती व अनुकरण या तीन महत्त्वपूर्ण बाबींमुळे सामाजिक व नैतिक मूल्यांचे संस्कार करण्याचा प्रयत्न या म्हणींमधून होत असतो.

तत्वज्ञानावर आधारित जीवनविषयक दृष्टिकोण म्हणजेच जीवनमूल्ये होय. आजच्या आधुनिक मानसशास्त्राने मानवी प्रवृत्तींचे व अनुभवांचे केलेले विश्लेषण पाहता लक्षात येते की मानवी जीवनाच्या सत्य, सौंदर्य, शिव या अंतिम मूल्यांशी यांचे साधर्म्य आढळते जसे की ज्ञान सत्य, भाव-सौंदर्य आणि क्रिया-शिव अर्थात मूल्ये व आदर्श यातून निर्माण होणारी संस्कृती व परंपरा एक अनमोल वारसा हा पुढील पिढीसाठी ठरत असतो. संस्कृतीचा हा वारसा जतन करण्याचे काम लोकसाहित्य करीत असते. आज जीवनाचे सर्वच क्षेत्रातील संदर्भ बदलले आहेत. अशा वेळी संस्कृती, निसर्ग, आचरण, नैतिकता, समाज-जीवन इ. गोष्टींशी म्हणींचे अतूट नाते आहे असे म्हणणे अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. जसे की सामाजिक संदर्भ बदलले असले तरी देखील साहित्य हे कोणतेही असो ग्रामीण, दलित किंवा लोकसाहित्य त्यातून एकसंध समाज, उच्च आचार-विचार, सद्भावना-परोपकार, आदर-विश्वास इ. गुणांचे दर्शन अपेक्षित असते तेव्हा लोकसाहित्यातील या म्हणी आकाराने लहान परंतु आशयाने संपन्न अशा म्हणींमधून देखील बरील गुण प्रतिबिंबित होतात की ज्या लोकजीवनासाठी मार्गदर्शक ठरतात. कारण म्हणीतील तत्वज्ञानाला अनुभवांचा आधार असल्यामुळे समाजमनावर त्याचा ठसा चटकन उमटत असतो. भविष्यातील वाटचालीसाठी पथदर्शक ठरतात कारण म्हणी जीवनातील परखड सत्य वास्तविकता प्रकट करीत असतात. लोकजीवनाचे तत्वज्ञान त्यातून डोकावत असते व पुढील पिढीला दिशा देणारे असते. त्या संदर्भात डॉ. प्रभाकर मांडे लिहितात की,

‘म्हणीतून कोणत्याही समाजाच्या चालीरीतीचे दर्शन, त्यांचे रीति-रिवाज समजतात. समाजाची, नीती, त्याचप्रमाणे अनेक विषयासंबंधी त्यांची मते समजतात. समाजातील लोकांची जीवनदृ

ष्टी कशी आहे. कोणती आहे त्यांचे खरे खोटे समज कोणते आहेत याविषयी एकूण संसारा संबंधीच्या कोणत्या बाबींना लोक आपले कर्तव्य समजतात. कोणत्या गोष्टी त्याज्य मानतात हे पाहावयाचे असेल तर ते त्यांच्यात प्रचलित असलेल्या म्हणीतूनच चांगल्या प्रकारे कळू शकते.’

एकूणच अर्थसौंदर्याची खाण असलेल्या म्हणी, आशय संपन्नते मुळेच आजही लोकजीवनात-लोकमनात कायम स्वरूपी घर करून आहेत. म्हणींमधील आशय संपन्न असे अनुभव म्हणजे अनौपचारिक शिक्षणच होय. अनौपचारिक शिक्षणामुळे लोकजागृती होत असते. समाजात चैतन्य टिकून राहू शकते. अशा प्रकारे आशयसंपन्न म्हणी आणि लोकजीवनाचे तत्वज्ञान यांचे नाते अतूट आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) विद्याधर वामन भिडे - मराठी भाषेचे वाकप्रचार व म्हणी - उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे, 2005, पृ. 359
- 2) भागवत दुर्गा - लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा बुक्स, पुणे, द्वितीय आवृत्ती 1977, पृ. 300-301
- 3) मांडे प्रभाकर - मौखिक वाङ्मयाची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2010, पृ. 612
- 4) देशपांडे कमलाबाई - अपौरुषेय वाङ्मय, मनोहर प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 1948, पृ. 32
- 5) व्यवहारे शरद - लोकवाङ्मय रूप स्वरूप, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1991, पृ. 211
- 6) इंगोले प्रतिमा - वैदर्भीय म्हणी अहेव लेणी, लोकता 15 जुलै 1995, नागपूर, पृ. 3
- 7) मांडे प्रभाकर - मौखिक वाङ्मयाची परंपरा, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2010, पृ. 206